

مشارکتهای اجتماعی و سازمانهای حمایتی
(با تأکید بر ایران)

دکتر علی شکوری

تهران

۱۳۹۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: شکوری، علی، ۱۳۴۱-
عنوان و نام پدیدآور: مشارکتهای اجتماعی و سازمانهای حمایتی (با تأکید بر ایران) / علی شکوری.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: هشت، ۲۷۶ ص.: مصور، جدول.
فروست: «سمت»: ۱۴۸۴. علوم اجتماعی: ۸۱.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۶۳۱-۹ ۳۸۵۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Ali Shakoori, Social Participations and Charity Para-governmental Organisations: with an Emphasis on Iran.
یادداشت: واژه‌نامه.
یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۷۱-۲۵۵.
موضوع: مشارکت اجتماعی — ایران
موضوع: مشارکت اجتماعی
موضوع: سازمانهای غیردولتی — ایران
موضوع: شرکتهای تضامنی — ایران
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ش ۸ HN۶۷۰/۲/۱۸
رده‌بندی دیویی: ۳۰۲/۱۴۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۳۲۵۹۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

مشارکتهای اجتماعی و سازمانهای حمایتی (با تأکید بر ایران)
دکتر علی شکوری (دانشیار گروه برنامه‌ریزی اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران)
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰
تعداد: ۱۰۰۰
حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»
چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)
قیمت: ۳۸۵۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲.
www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم اجتماعی (برنامه ریزی رفاه اجتماعی) در مقطع کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس مشارکت و سازمانهای مشارکتی به ارزش ۳ واحد تدوین شده است. همچنین منبع کمکی برای درسهای اصول و نظریه های مشارکت و برنامه ریزی اجتماعی می باشد. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی و سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: ادبیات مشارکت و کنشهای نوع دوستانه
۷	مقدمه
۷	فضای مفهومی مشارکت
۱۲	انواع و اشکال مشارکت
۱۶	کارکردهای مشارکت
۱۸	زمینه‌های تاریخی توجه به مشارکت
۲۲	تبیینهای نظری مشارکت
۲۵	ماهیت کنش
۳۲	تبیینهای معطوف به رفتارهای حمایتی
۳۹	تبیینهای معطوف به متغیرهای تأثیرگذار بر مشارکت
۵۸	تبیینهای معطوف به عوامل ساختاری
۶۳	فصل دوم: سازمانهای غیردولتی و عام‌المنفعه
۶۳	مقدمه
۶۴	ویژگیها و قلمرو مفهومی
۶۹	مراحل تحول و توسعه سازمانهای غیردولتی
۷۳	مبانی نظری سازمانهای بخش سوم
۷۳	کنش غیرانتفاعی اهدایی و نظریه‌های اقتصادی دگرخواهی
۷۴	نظریه کالای عمومی صرف

۷۶	نظریه دگرخواهی غیرخالصانه
۷۸	نظریه اعتماد و خیر عمومی
۷۹	نظریه عمومی بودن
۸۰	نظریه اثرات اجتماعی بخش غیرانتفاعی
۸۲	نظریه ناهمگنی
۸۳	نظریه اقتصادی: سازمانهای غیرانتفاعی به عنوان ارائه کنندگان...
۸۴	طبقه‌بندی سازمانهای غیردولتی
۸۸	سازمانهای غیردولتی: زمینه‌ها و تجارب بین‌المللی
۹۷	ماهیت فعالیتهای سازمانهای غیردولتی
۱۰۳	نقاط قوت و ضعف ارائه خدمات غیردولتی
۱۰۶	تلفیق‌گرایی در ارائه خدمات اجتماعی
۱۰۹	تجارب داخلی: مروری بر تجارب سازمانهای غیردولتی (خبریه و ...)
۱۱۹	فصل سوم: جامعه مدنی و سازمانهای غیردولتی
۱۱۹	بعد مفهومی
۱۲۶	جامعه مدنی و جایگاه سازمانهای غیردولتی
۱۳۳	جامعه مدنی و سازمانهای غیردولتی در ایران
۱۳۳	ویژگی تاریخی جامعه مدنی و مشارکتهای سازمان‌یافته در ایران
۱۴۱	جامعه مدنی در دوره معاصر: عوامل مؤثر بر رشد و توسعه آن
۱۵۰	سازمانهای غیردولتی و عوامل مؤثر بر رشد آنها در ایران
۱۵۷	فصل چهارم: بنیادهای حمایتی بعد از انقلاب
۱۵۷	مقدمه
۱۵۷	ویژگیهای کلی و مفهومی نهادها
۱۵۸	فلسفه پیدایش نهادها و بنیادهای انقلاب
۱۶۱	زمینه‌های تاریخی

۱۶۴	وقف در ایران
۱۷۶	کارکردهای تاریخی وقف در ایران
۱۸۱	بنیادها
۲۰۴	فصل پنجم: کمیته امداد امام خمینی (ره)
۲۰۴	مقدمه
۲۰۵	فلسفه، وظایف و عملکرد کمیته امداد امام خمینی (ره)
۲۲۲	طرحهای خودکفایی کمیته امداد و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار
۲۲۲	دلایل توجه به توانمندسازی زنان
۲۲۳	طرحهای توانمندسازی زنان کمیته امداد
۲۳۴	فصل ششم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۵۵	منابع و مآخذ
۲۷۲	واژه‌نامه

فهرست جداول

- جدول ۲-۱ میزان ارائه خدمات بهداشتی غیردولتی در افریقا ۱۰۱
- جدول ۴-۱ اراضی آستان قدس و نحوه کاربری آنها در سال ۱۳۵۲ ۱۷۰
- جدول ۴-۲ سهم اجزای عمده منابع کل و اجزای عمده مصارف کل در سالهای... ۱۹۱
- جدول ۴-۳ سرفصلهای کلان منابع و مصارف بنیاد در سالهای ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ ۱۹۱
- جدول ۴-۴ سهم اجزای عمده منابع کل و اجزای عمده مصارف کل طی سالهای... ۱۹۲
- جدول ۴-۵ پروژه‌های در دست احداث بنیاد مسکن انقلاب اسلامی ۲۰۱
- جدول ۵-۱ میزان درآمدهای صندوق صدقات ۲۱۲
- جدول ۵-۲ کمکهای جمع‌آوری شده در طی برنامه جشن نیکوکاری ۱۳۷۵-۱۳۸۱... ۲۱۳
- جدول ۵-۳ مقایسه کمکها و هدایای جشن نیکوکاری با کل درآمدهای... ۲۱۵
- جدول ۵-۴ میزان ریالی کمکهای جشن عاطفه‌ها ۲۱۶
- جدول ۵-۵ مقایسه وضعیت اعتبارهای دولتی و اختصاصی کمیته امداد در یک... ۲۱۹
- جدول ۵-۶ درآمدهای اختصاصی کمیته امداد امام خمینی (داخل کشور) در... ۲۲۰
- جدول ۵-۷ توزیع پاسخگویان بر حسب خدمات دریافتی از برنامه‌های حمایتی... ۲۲۷
- جدول ۵-۸ توزیع پاسخگویان بر حسب شاخص توانمندسازی ۲۲۸
- جدول ۵-۹ همبستگی بین ابعاد توانمندسازی و خدمات کمیته امداد ۲۳۰
- جدول ۵-۱۰ رگرسیون چندمتغیره توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و متغیرهای... ۲۳۱

مقدمه

مشارکتها و فعالیتهای داوطلبانه افراد در رتق و فتق امور مختلف، به ویژه در امور حمایتی و فقرزدایی، امر تازه‌ای نبوده و همواره بخش مهمی از فعالیتهای بشر در حیات اجتماعی بر این اساس سامان یافته است. در واقع، فعالیتهای مشارکتی به لحاظ ماهیت از دیرباز در قالب کنشهای پیونددهنده‌ای چون «همبستگی»، «ائتلاف»، «اتحاد»، «همیاری و همکاری» نمود داشته و بنیان پیدایش شکلهای مختلف حیات اجتماعی را تشکیل داده است. اهمیت مقوله مشارکت شاید از این منظر، و به خصوص به دلیل کارکردهایی که در زمینه‌هایی چون پایداری و بقای نظم و انسجام اجتماعی و به تبع آن تنظیم اجتماعی داشته، مورد توجه علما و نظریه‌پردازان علوم اجتماعی قرار گرفته است؛ چرا که کنشهای پیونددهنده به خصوص از نوع حمایتی و دگرخواهانه که غالباً با مناسبات گرم و دوستانه و آب و رنگ عاطفی همراه است، اساس نظم اجتماعی (سنتی و یا مدرن) را تشکیل می‌دهد. از این رو میزان بالای روابط مذکور موجب افزایش تعهدات اجتماعی و عمومی اعضای نظام اجتماعی و در نتیجه بالا رفتن خیر و صلاح عمومی می‌شود؛ در عین حال، مانعی عینی را در برابر اختلالات اجتماعی، تضادهای ارزشی و توزیعی فراهم می‌کند؛ و اثراتی کاهنده بر پدیده‌هایی چون نابرابری اجتماعی، محرومیت اجتماعی، انفعال اجتماعی و مانند اینها بر جای می‌گذارد.^۱

مشارکت از دهه‌های اخیر توأم با تغییر و تحولات سیاسی و تغییر نگرشی و همچنین ورود مباحث جدیدی چون توسعه انسانی در ادبیات توسعه، به موضوعی

۱. ر.ک.: مونچ ۱۹۸۸؛ بوسول ۱۹۹۴؛ چلی ۱۳۷۵.

کلیدی تبدیل شده است. به خصوص شکست برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی، که غالباً دارای ماهیتی تکنو- بوروکراتیک و از بالا به پایین بوده و به وسیله سازمانهای متمرکز به مرحله اجرا درآمده‌اند، همراه با فرایند رو به توسعه دمکراتیزه شدن در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، به طور جدی راهبردهای سنتی را در قلمرو توسعه و سیاست اجتماعی به چالش طلبیده و آلترناتیوهای مردم‌محور را مطرح کرده است.

نتیجه این تحولات به طرح مطالباتی چون آزادیهای سیاسی بیشتر و سیاستهای توسعه عادلانه‌تر به منظور اذخال^۱ و جذب توده‌هایی که در اثر اجرای سیاستها و برنامه‌های توسعه‌ای پیشین به حاشیه رانده شده‌اند، منجر شده است. دلیل این امر، واضح است؛ برای اینکه نظامهای تمرکزگرا و مستبدگونه، سیاستهای توسعه را با فشار و اجبار تحمیل می‌کردند و منافع آنها هم فقط نصیب بخشی از وابستگان صاحبان قدرت می‌شد که نتیجه‌اش طرد بخش چشمگیری از جامعه بود. از این‌رو، نیاز به شکلهای نوینی از مشارکت غیرنخبه‌ها در گذر به راهبردهای توسعه عادلانه‌تر مطرح می‌شد که در نوشته‌های نظریه‌پردازانی از جمله ایوان د. ایلچ، رابرت چمبرز و پالو فریر نیز منعکس شده است. این علما مقولاتی چون چالش با حرفه‌ها و تخصصها را برای غلبه بر کاستیها و مسئولیت‌پذیری توده‌ها در تمام حوزه‌های زندگی اجتماعی مطرح کردند تا بدان وسیله آنها را از حالت انفعالی و شیء بودن^۲ خارج ساخته و به موجوداتی مسئولیت‌پذیر در خصوص سرنوشت خویش مبدل سازند تا بتوانند در فرایند توسعه اصیل فعالانه شرکت کنند.

با این حال، توسعه و تعمیق مشارکتهای مردمی نیازمند نهادسازی و ایجاد شرایط ساختاری مناسب است. ایجاد تشکلهای مردم‌نهاد یکی از این ضرورتهاست. هرچند مشارکت لزوماً در قالب سازمانها و تشکلهای صورت نمی‌گیرد، با این حال آنها

1. inclusion

2. being object

نقش قابل توجهی در نهادهای مشارکت ایفا می کنند. امروزه این تشکلهای که به سازمانهای غیردولتی موسوم اند نقش فزاینده ای را در فراهم کردن طیف وسیعی از خدمات اجتماعی برعهده دارند که بخش دولتی و خصوصی به دلایلی ناتوان یا بی میل از ارائه آنهاست. فعالیتهای این سازمانها در چهارچوب آنچه به «بخش سوم» معروف است شکل می گیرد و غالباً به عنوان مکمل بخش دولتی و به صورت کارآمد، جایگاه خاصی در تأمین اهداف توسعه پیدا کرده است. سازمانهای بخش سوم به علت داشتن خصوصیتی مانند: داوطلبانه بودن، مردمی بودن، استقلال منابع از دولت و ساختار انعطاف پذیر سازمانی، از نفوذ اجتماعی بالایی برخوردارند، در عین حال در روند توسعه جامعه مدنی به واسطه ایجاد زمینه های مشارکت مردمی سهم بسزایی دارند. به علاوه اهمیت قابل توجه این سازمانها و علت گسترش آنها به نقشی که در تمهید خدمات اجتماعی برای محرومان و فقرا به خصوص در مناطق دوردست دارند، مربوط می شود. از این رو، بخش عمده ای از فعالیتهای بخش سوم در قالب فعالیتهای حمایتی انجام می گیرد.

اهمیت روبه رشد بخش سوم، این بار را مطرح کرده که فعالیتهای سازمانهای غیردولتی خصلت جهانی خواهند یافت، به خصوص از این جهت که فرایند جهانی شدن، خواه ناخواه بسیاری از مناسبات اقتصادی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار خواهد داد و مسائل و مشکلات جدیدی را در زمینه فقر و نابرابری مطرح خواهد کرد. در شرایط نوین، نقش سازمانهای بخش سوم به واسطه سهمشان در توزیع مجدد فرصتها و برآوردن نیازهای مردم - به خصوص مردم محرومی که در تحولات جدید به آنان توجهی نشده است - فزونی خواهد یافت.

در جامعه ما نهادهای مشارکتی در عرصه های گوناگون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارای پیشینه ای طولانی بوده است. حتی در دوره های مختلف برخی گامها برای ایجاد نهادهای مشارکتی از سوی دولتها برداشته شده است که از جمله آنها می توان به طرح تشکیل انجمنهای ایالتی و ولایتی در دوران مشروطه، تأسیس انجمن ده، خانه های انصاف در اواخر رژیم پهلوی و تشکیل شوراهای روستایی و شهری و مانند آن در بعد از انقلاب اسلامی اشاره کرد. تأکید بر مشارکتهای مردمی و توسعه

نهادهای مشارکتی بعد از پایان جنگ تحمیلی، به ویژه در قوانین برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی نمود پیدا کرد. برای مثال، در ماده ۱ و ۱۳۷ قانون برنامه سوم بر واگذاری فعالیتهای دستگاههای دولتی به دستگاهها و نهادهای محلی و مؤسسات غیردولتی تأکید شده است. در مواد مختلف قانون برنامه چهارم به طور گسترده بر مشارکت اجتماعی و ارتقای مشارکت نهادهای غیر دولتی به منظور فقرزدایی توجه و تأکید شده است.

بخش عمده‌ای از نهادهای مشارکتی ریشه‌دار در جامعه ما در زمینه‌های عام‌المنفعه و خیریه فعالیت می‌کنند و مقبولیت فرهنگی - اجتماعی دارند. با این حال، امروزه بیشتر این نوع فعالیتهای به وسیله سازمانهای دولتی و غیردولتی انجام می‌شود. بدین معنی که در بدو امر این سازمانها عمدتاً به صورت داوطلبانه تشکیل شدند و به تدریج به دلیل گسترش روزافزون تعداد اعضا و حوزه فعالیت آنان، بخش مدیریت آنها به صورت رسمی و دولتی در آمده‌اند. با این وجود، عضوگیری سازمانهای مذکور مانند گذشته، داوطلبانه است. تاریخ تأسیس اغلب این سازمانها به بدو انقلاب اسلامی باز می‌گردد. درواقع، بخشهای مدیریتی این تشکیلات با فرض و هدف سازماندهی هر چه شایسته‌تر مردم و با فلسفه بهره‌گیری از امکانات بیشتر، تحت نظارت دولت در آمده است. با این حال، مشارکت واقعی و فعال مردم در این سازمانها و یا هر سازمان مشارکتی دیگر از شروط نخستین کارآمدی پایدار آنها تلقی می‌شود.

علی‌رغم فعالیت نسبتاً گسترده سازمانهای بخش سوم در کشور ما به خصوص در بعد حمایتی، کمتر تلاشی برای مطالعه آنها و رابطه‌شان با مردم به عمل آمده است. مباحث کتاب حاضر، تلاشی است هر چند مقدماتی برای پر کردن خلأ موجود در ادبیات مربوط که در پنج فصل ارائه می‌شود. در فصل اول، به چهارچوب مفهومی ابعاد، رویکردها، محدودیتها و موانع مشارکت پرداخته می‌شود تا زمینه‌های مفهومی و نظری برای مباحث فصلهای بعد فراهم شود. در فصل دوم، ابتدا برخی از تجربه‌های جهانی در ارتباط با فعالیتهای بخش سوم با تأکید بر برخی کشورها مرور می‌شود. سپس به سازمانهای غیردولتی فعال در حوزه اجتماعی و حمایتی در ایران

می‌پردازد. در فصل سوم، ابتدا رابطه سازمانهای غیردولتی و جامعه مدنی به لحاظ مفهومی تشریح شده و سپس ویژگیهای جامعه مدنی و ماهیت تشکلهای و سازمانهای غیردولتی در ایران مورد بحث قرار می‌گیرد. در فصل چهارم، ظهور و تحول سازمانهای موازی دولتی به خصوص مهم‌ترین و با نفوذترین آنها که بعد از انقلاب در قالب نهادها و بنیادهای مردمی^۱ شکل گرفته و دارای کارکردهای حمایتی بوده در یک چهارچوب تاریخی مطالعه می‌شود. با توجه به اینکه کمیته امداد امام خمینی (ره) یک نهاد حمایتی بزرگ در کشور به شمار می‌آید که بعد از انقلاب به طور گسترده فعال بوده است، سعی شده در فصل پنجم تصویری اجمالی از روند شکل‌گیری و نوع فعالیتها و عملکرد این کمیته - با بهره‌گیری از داده‌های اسنادی و یافته‌های مطالعات میدانی در دسترس - ارائه شود. در فصل ششم، مباحث فصلهای قبل جمع‌بندی و با توجه به مباحث مربوط به کارکردهای بخش سوم در امور حمایتی، نتیجه‌گیری شده است.

انتظار می‌رود مباحث کتاب، مورد استفاده دانشجویان و پژوهندگان علوم اجتماعی، برنامه‌ریزی اجتماعی، سیاست اجتماعی و توسعه اجتماعی قرار گیرد. بدیهی است گستردگی قلمرو مقوله مشارکت و سازمانهای مدنی و کارکردهای حمایتی آنها، امکان نگارش کتابی فراگیر را بسیار دشوار می‌سازد امید است پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه در آینده با آثار پربار خود بخشی از کاستیهای موجود را مرتفع سازند. پیشاپیش ضمن تشکر از انتقادهای و پیشنهادهای خوانندگان علاقه‌مند، پذیرای هر نظر سازنده‌ای که به رفع کاستیهای کتاب کمک کند، خواهم بود.

در اینجا لازم می‌دانم از کلیه کسانی که در مراحل مختلف تدوین کتاب، نگارنده را یاری کردند، به خصوص مدیران و کارشناسان و ویراستاران سازمان سمت که مسئولیت بررسی و چاپ این کتاب را پذیرفته‌اند، تقدیر و تشکر نمایم.

دکتر علی شکوری